

Melita Švob

ŽENE U MIGRACIJI: O KNJIZI  
MIRJANE MOROKVAŠIĆ\*

Mirjana Morokvašić,<sup>1</sup> renomirani istraživač migracija žena, napisala je prvu knjigu o jugoslavenskim ženama u migraciji, koja je rezultat njezinih dugogodišnjih istraživanja.

Knjiga je s engleskoga prevedena na njemački u biblioteci »Internacionalnih tekstova o problemima migracije« u Deutschen Jugendinstitutu iz Münchena. U reklamnoj najavi knjige i u predgovoru (autorice Alice Müncher<sup>2</sup> iz spomenutog Instituta) preporučuje se »zato što prvi put daje svestrani pregled o porijeklu migrantkinja«, a porijeklo jugoslavenskih žena »od velikog je interesa, jer one dolaze iz multietničke socijalističke zemlje s drugim ekonomskim i društvenim uređenjem, drugom migracijskom politikom, drukčijim odnosom prema ženama, te njihovom drukčijom realnošću«.

Iz toga je moguće vidjeti osnovni autoričin pristup: povezati ponašanje žena u migraciji s njihovim predmigracijskim iskustvom, a opisujući prilike u Jugoslaviji, autorica je odredila i svoj stav prema zemlji svoga porijekla. U knjizi dolazi do izražaja i ženska orijentacija autoričina (*Frauenstandpunkte*), ženski pristup problemima, a posebice u poglavlju o muškarcima i ženama (161-190). Osobita vrijednost knjige jest u tome što je autorica dopustila svojim sunarodnjakinjama da govore ono što misle.<sup>3</sup> Ti-

me je knjiga dobila ne samo veću vjerodostojnost nego je postala zanimljivo štivo za širu čitalačku publiku, te je mjestimice, osim znanstvene, dobila i literarnu vrijednost.

Knjiga je temeljena na rezultatima istraživanja što su provedena od 1977. do 1979. u Francuskoj, Njemačkoj i Švedskoj, a zatim dopunjena istraživanjima u Parizu i Zapadnom Berlinu (1983-1985).

Nažalost, nemamo nikakvih pobližih informacija o uzorku i metodologiji istraživanja, niti informacija o spomenutom dopunskom istraživanju<sup>4</sup>. Autorica se koristi i statističkim podacima iz Jugoslavije (1981), Francuske (1982), Njemačke i Švedske, ali neki podaci nemaju nikakve veza s rezultatima njezina istraživanja i s vremenom kad su žene o kojima je riječ, migrirale.

Knjiga se sastoji od opsežnog uvoda, podijeljenog na nekoliko tema, zatim od sedam poglavlja, zaključaka te literature koja broji 280 referenci (u popisu literature nedostaju neki jugoslavenski autori koji su pisali o migracijama jugoslavenskih žena, što potvrđuje dojam da je malo istraživanja o Jugoslavenkama u migraciji, osim što autorica navodi 17 svojih radova).

Analizirajući sadržaj, uočili smo da u knjizi nedostaje povezanost jugoslavenskih migrantkinja sa svojim udruženjima, klubovima, svojom domovinom, službama i savjetovalištim, te se stvara dojam da su se one odlaskom u migraciju odvojile od zemlje svoga porijekla i bile cijelo vrijeme prepuštene same sebi.

Uvod nas već priprema na sadržaj knjige: prva poglavlja knjige (1-3) govore o prilikama u Jugoslaviji i položaju žena u njoj, o jugoslavenskoj radnoj migraciji, osobito migraciji žena, opisu migracije te statističkim podacima o njoj. Nastavak (poglavlje 4-5) opisuju položaj žene u migraciji, pretežno na temelju autoričinih istraživanja. Poglavlje 6 bavi se autoričinom najpri-

\* *Jugoslavische Frauen, die Emigration- und danach*. Stroemfeld (Roter Stern Basel) Frankfurt am Main, 1987, str. 251

<sup>1</sup> Mirjana Morokvašić-Müller magistrirala je psihologiju, a doktorirala sociologiju (na Sorboni). Istraživač je u Centre National de la Recherche Scientifique CNRS u Parizu. Svoj istraživački rad usmjerila je na migracije jugoslavenskih žena i migracije žena općenito. S drugim znanstvenicima i istraživačima sudjelovala je kao pisac u mnogim knjigama: *L'argent des immigrants* (1981); *Of marriage and the Market* (1981); *Strangers in the World* (1981); *One way ticket* (1983), bila je urednica specijalnog izdanja *International migration review* »Women in Migration« (1984); izradila je mnoge studije za OECD, ILO i druge međunarodne organizacije i suradnica je renomiranih časopisa u inozemstvu i Jugoslaviji.

<sup>2</sup> I sama je istraživala migraciju žena i napisala bibliografiju o migranticama 1980.

<sup>3</sup> U knjizi se citiraju izvještaji oko 45 žena, ali su neke (15) citirane deset i više puta, jer su najreprezentativniji slučajevi s problemima.

<sup>4</sup> O uzorku možemo saznati tek indirektno: iz karte porijekla (str. 69) iz koje se vidi da uzorkom nisu obuhvaćene žene iz Slovenije, Makedonije, Crne Gore, Kosova, juga Srbije te priobalnog područja i otoka Hrvatske. O uzorku se nešto može doznati iz primjedaba (*Anmerkungen*) (str. 31) ili teksta (str. 76, 116 i 124) gdje se spominje uzorak od 238 žena bez specifikacije zemalja gdje se te žene nalaze i bez podataka o vremenu istraživanja.

vlačnijom temom: odnosima muškaraca i žena te ostalim aspektima vezanim za žensku prirodu i probleme (kontrola rađanja, abortusima). Posljednje poglavlje (7) analizira subjektivne ocjene ispitivanih žena o svom položaju, strukturu identiteta<sup>5</sup>, promjenama u životu tokom migracije i o odnosu prema povratku.

Iz uvoda još možemo saznati da Jugoslaveni u migraciji, unatoč brojnosti, velike koncentracije u gradovima i visoke stope zaposlenosti žena, ostaju »nevidljivi« i ne izazivaju pažnju socijalnih istraživača. Oni nemaju tipičnih »etničkih obilježja« ne stvaraju »Gastarbeiterprobleme«, pogodni su za integraciju i dobro su prihvaćeni od domaćeg stanovništva. Osobito se malo zna o jugoslavenskim ženama. One su naučile, kaže autorica, kako da žive u nesigurnosti i shvaćaju da njihova »nevidljivost« povećava njihovu »prihvatljivost«, pa ostaju politički neaktivne, ne govore glasno svojim materinim jezikom, neke su primile državljanstvo, a neke su (u Njemačkoj) obojile svoju tamnu kosu »blond«.

Za mnoge žene iz Jugoslavije, smatra autorica, migracija je bila jedina mogućnost da dobiju plaćen posao. Uđane su se tako približile cilju migracije: većoj uštedi i eventualnom ranijem povratku. Neudanima i rastavljenima donijela je mogućnost bijega iz društvenih odnosa koje više nisu htjele prihvatiti. Nije posve razumljivo zašto je bilo potrebno dijeliti ciljeve migranata; i muškarci, mnogobrojniji, također su migrirali zbog posla, a žene, bile udane ili neudane, imale su prvenstveno ekonomske ciljeve).

Govoreći o povratku »za koji žene znaju da je teško ostvarljiv« jer gotovo nemaju mogućnosti za posao u Jugoslaviji, autorica kaže da su se jugoslavenske žene nadale »da će jednom njihova rastavljena obitelj biti zajedno« nakon »desetak-petnaest godina odvajanja od djece«, koja su u međuvremenu rasla u Jugoslaviji kod djedova i baka ili rodbine. Iz ovog je zaključka vidljivo da je temeljen na istraživanjima otprije desetak godina i više i da promjene koje su se u međuvremenu dogodile nisu nažalost uzete u

obzir. Danas se naime većina djece nalazi s majkama u inozemstvu<sup>6</sup>.

Osobito su vrijedni pažnje tematski dijelovi uvoda naslovljeni: »Žene, migracija, emancipacija, pogled u literaturu«; (str. 17) »Stereotip i teza modernizacije« (str. 18) i »Promjene kroz migraciju – dobitak ili gubitak« (str. 22), u kojima dolazi do izražaja izvanredno poznavanje literature s područja migracija žena, te se uvodno citirana literatura, zajedno s onom u nastavku i s mnogim primjedbama, može smatrati gotovo bibliografskog karaktera te daje svakom istraživaču, a osobito početniku, dragocjen uvid u problematiku.

Autorica se kritički osvrće na razne teorije o migracijama žena da bi zaključila kako autori koji su u svoja istraživanja socijalnih problema i djelovanja migracija uključili i porijeklo migranata, imaju posve različite rezultate o djelovanju »moderniteta« na migracije.

Autorica se ne slaže da se odnosi među spolovima promatraju odvojeno od drugih odnosa u socijalnim strukturama, te da se položaj migrantice promatra samo kao karakteristika njezina spola. To bi značilo da je proizvodni sistem homogen i daje svim ženama iste šanse, donosi im iste probleme i stvara iste konflikte. U klasnom su društvu te mogućnosti krajnje nejednako raspoređene.

Citira zatim i razne autore koji ne smatraju da žene migracijama unapređuju svoj status, jer su neka istraživanja pokazala da se u migraciji tradicionalni odnosi mogu i pojačati (npr. Jugoslaveni u Švedskoj, Turci u Holandiji i Danskoj). Može doći do povećanog broja rastave braka, postoje negativni utjecaji na stabilnost obitelji, dolazi do »pseudoemancipacije« žena i do preuzimanja novih modela potrošnje.

Autorica priznaje (str. 20) da je u svojim ranijim radovima (1974, 1976) isto tako smatrala da jugoslavenskim ženama plaćeni rad i nezavisnost predstavljaju solidnu podlogu za izlaz iz podređenosti.

<sup>6</sup> Vidi: *Situation der Ausländischen Arbeitnehmer und ihre Familien angehörige in der Bundesrepublik Deutschland*, 1985, te podatke da se udio djece do 15 godina starosti povećao u jugoslavenskoj populaciji u inozemstvu i preko 20%.

<sup>5</sup> Istraživanje u Parizu 1971.

Danas je autoričin stav da su promjene koje se zapažaju na ženama u imigracijskim zemljama tek dio kontinuiranog procesa promjena, te ih treba razumjeti u svjetlu promjena u zemljama porijekla. Promjene su dakle rezultat interakcije između sadašnjih i prošlih utjecaja, te prema tome nisu nastale samo pod utjecajem nove okoline (što bi značilo izjednačavanje sa »oslobađanjem« žena). Tako je primjerice analiza kontrole rađanja jugoslavenskih žena pokazala da one ne cijene te moderne i oslobađajuće metode, da su oprezne, te da ih ne smatraju oslobodilačkim, već mogućim izvorom novih oblika represije.

Autrica drži da u istraživanju migracija žena treba posebno osvijetliti društvene snage koje su odgovorne za »pritiske« koje su dovele do migracija, i da se te vanjske okolnosti često sakrivaju pod vidom individualnih motiva odlaska. Zbog toga posebnu pažnju posvećuje porijeklu migrantica kako bi se sadašnja situacija u inozemstvu mogla razumjeti i interpretirati i kako bi se čitalac mogao upoznati s različitim predmigracijskim iskustvom jugoslavenskih žena.

U svom radu autorica uspoređuje položaj jugoslavenskih žena u tri evropske zemlje koje imaju različitu politiku prema strancima (Francuskoj, Njemačkoj i Švedskoj), i različite zakone u odnosu na žene. Veliki značaj pridaje činjenici što se u Francuskoj i Švedskoj pretežno nalaze žene istog porijekla (iz Srbije), a to joj omogućuje da donosi zaključke o utjecaju raznih društvenih okolnosti na migrantice. No pri tome je trebalo uzeti u obzir da se samim tim što su migrantice porijeklom iz iste republike (Srbije) ne može smatrati da čine homogenu skupinu. Poznato je da su unutar nekih nacionalnih regija ili grupa u toj republici (npr. Vlasi, Romi i drugi) upravo odnosi među ženama i muškarcima posebno različiti.

U svojim istraživanjima autorica već prije (u literaturi) poznatim oblicima diskriminacije žena (kao radnica, kao strankinja i kao žena) daje još jednu novu važnu dimenziju: svijest migrantica: kako one vide, razumiju, prihvaćaju ili proklinju svoju podložnost kao žene u obitelji i društvu, s jedne strane, a s druge, strane svoju potlačenost i izrabljivanost kao migrantice i radnice.

Mnoge migrantice, barem u početku, nose to svoje četvrto opterećenje, koje se očituje u njihovoj pasivnoj rezignaciji i šutljivoj predanosti.

Ovakvo ponašanje jugoslavenskih žena autorica objašnjava već postignutom socijalizacijom prije migracije (u Jugoslaviji), već izgrađenoj svijesti o svojoj manjoj vrijednosti kao žena i djevojka, koje zbog toga smatraju da je ženska podređenost normalna. Mnoge su žene u inozemstvu primile prvi put plaćeni posao te ne postavljaju pitanja o spolnoj segregaciji, niskim plaćama itd., jer je to njima normalno i prirodno zbog toga što su žene slabiji radnici, imaju druga prirodna svojstva i manje su vrijedne od muškaraca. Dakle radi se o tradiciji »podčinjavanja« kojoj su bile žrtve još u domovini, a u imigracijskim zemljama izrabljivane su i od poduzetnika (str. 27).

Uzrok pasivnosti žena može biti i u činjenici da migrantice napuštaju svoju zemlju s osjećajem strahopoštovanja prema imigracijskim zemljama i njihovu stanovništvu (što kod nekih ima veze s njihovim kolonijalnim porijeklom ili »naprednijom ekonomijom« zemalja imigracije). Zbog toga migrantice očekuju od svojih zapadnih poslodavaca da budu »dobri, humani« itd. i to je »vjerovanje priprema terena za izrabljivanje«. Međutim, kad je riječ o jugoslavenskim migranticama, autorica bi trebala uzeti u obzir i to da su one odlazile u zemlju koja je za vrijeme drugoga svjetskog rata bila okupator njihove domovine, odnosno da su došle u jedan drugačiji (kapitalistički) društveni sistem, te se u njih, možda nije radilo o strahopoštovanju već o oprezu, to tim više što prije odlaska vjerojatno i nisu bile informirane o onome što ih sve očekuje (a katile su ostati samo kraće vrijeme).

Prvo poglavlje »Žene u socijalističkoj Jugoslaviji« (str. 33-57) zacijelo će izazvati poseban interes čitalaca to više što se čitav koncept knjige temelji na tezi da se migrantice mogu razumjeti samo uvidom u njihovo predmigracijsko iskustvo. No to je poglavlje interesantno i zato što prikazuje položaj žena u Jugoslaviji prelazi okvire znanstvene analize i svrhe zbog kojeg je napisano.

Poglavlje je podijeljeno na slijedeće podteme: »Institucionalizirana jednakost i si-

*tuacija žena u Jugoslaviji»; »Specijalne karakteristike jugoslavenskog iskustva«; »Granice institucionalne jednakosti«; »Paralelni utjecaji na razvoj obiteljske strukture«; »Prošlost (historijski i kulturni korijeni)«; »Konzumno društvo« i »Prijašnja borba i sadašnja diskusija«.*

U poglavlju autorica obrazlaže i trudi se da dokaže kako položaj žena u Jugoslaviji nije onakav kakav bi se prema institucionalnoj jednakosti trebao očekivati (jer je socijalizam institucionalizirao jednakost u zemlji u kojoj se žena po dugoj tradiciji smatra manje vrijednom i stavlja pod mušku kontrolu). Promjena ima samo u javnom životu, dok je privatna sfera (odnosi u obitelji i odnosi među spolovima) ostala nedirnuta i samo je u slučaju unutrašnjih migracija prilagođena novoj situaciji.

Odabir citiranih autora jest takav da potvrđuje kako i pored pravne jednakosti, pored formalnih mogućnosti za zapošljavanje i školovanje postoje istovremeno stvarna nejednakost i održavanje starih predodžaba i norma među spolovima, te tako i Jugoslavenke dijele sudbinu žena u drugim socijalističkim zemljama: i »žene u Jugoslaviji mogu biti nezavisne, društveno aktivne, poznate i respektirane, ali su kod kuće samo služavke...« (str. 34).

U poglavlju se vrlo kratko daje pregled nacionalnog sastava religija, pisma, historijskih utjecaja i nastanak Jugoslavije.

U daljem tekstu navode se statistički podaci, citiraju se pojedini jugoslavenski autori i rukovodioci, ali se pri tome ne možemo oteti dojmu da su izabrani samo negativni podaci. Osim toga, istovremeno se predočuju i stari i novi podaci (čak iz 1984/85), što zbunjuje čitaoca i nije podloga za stvaranje slike o predmigracijskom iskustvu Jugoslavenki. Primjerice, podaci o analfabetizmu žena obuhvaćaju pedesetogodišnje razdoblje (od 1933. do 1985), u analizi školovanja spominju se škole za djevojčice ali i studentice školske godine 1984/85. Navodi se da je mortalitet dojenčadi najveći u Evropi, da polovina žena rađa bez liječničke pomoći (na Kosovu dvije trećine), a istu metodologiju nabranjanja negativnih, starih i novih podataka primjenjuje i prilikom analize kvalifikacijske strukture zaposlenih i nezaposlenih žena itd.

Citirajući pojedine rečenice iz govora nekih rukovodilaca o položaju žena (Tito, Šušvar, Tomšić i drugi) kao i nekih istraživača (Poček-Matić, Erbežnik-Fuks, Šimišević, Sklewicky, anketu »Žena između rada i porodice« 1975, te pismo 24 domaćice iz Pančeva) želi potvrditi dojam da su njeni zaključci o neravnopravnosti žena u Jugoslaviji točniji te da su žene u Jugoslaviji (kao i u drugim socijalističkim zemljama) prednost u odlučivanju i političkom životu prepustile muškarcima i vratile se u pasivnost i šutnju (str. 40).

Autorica smatra da je podjela između javnog i privatnog života žena umjetna, i da je nazadovanje žena u javnom životu pretežno posljedica neriješenih pitanja njezina mjesta, uloge, vrijednosti i položaja u privatnom životu, u kojemu su se unatoč progresivnih bračnih i porodičnih zakona zadržali patrijarhalni odnosi među spolovima. Emancipacija žene rezultirala je dvostrukim radnim danom: jer pored cjelodnevnog radnog dana u tvornici, uredu ili školi, očekuje se od nje da radi kućne poslove, da se brine o djeci i da još bude društveno i politički aktivna.

Autorica misli da socijalizaciju djece, brigu o njima, treba da preuzmu društvene institucije, a da ženama treba pomoći kućnim tehničkim pomagalicama. Ali institucija nema dovoljno (»1977 samo je 2,4% djece do 3 godine i 11,6% djece 3-7 godina imalo šansu da dobije mjesto u takvim ustanovama«), a nema ni tehničkih pomagala (»usisavača, strojeva za pranje rublja«) koji bi reducirali ženino vrijeme i olakšali joj kućni posao (str. 43).

Međutim, autorica kritizira i onda kada su djeca smještena u dječje ustanove ili se o njima brinu drugi članovi obitelji zato »jer je opet zaposlenu majku zamijenila – žena«. U tome, prema mišljenju autorice, leži uzrok što se očuvala stoljetna tradicija podjele uloga među spolovima: žene se ne bune, jer ne misle o muškarcima kao o mogućim pomagačima u kućnim poslovima.

Kako ne postoji ni jedna kontrolna grupa u istraživanju M. Morokvašićeva: nema migrantica drugog porijekla, nema žena iz populacije zemalja u kojima su istraživanja provedena, a i podaci o položaju žena u Jugoslaviji nisu dokumentirani istraživanjem,

položaj žena u Jugoslaviji ne može se usporediti s položajem drugih žena te se autorica zadovoljava konstatacijom da postoji jaz između socijalističkih ideala i socijalističke stvarnosti, između egalitarnih zakona i njihova provođenja (str. 44).

U »*Historijskim i kulturnim korijenima*« (str. 45) na četiri stranice teksta autorica daje posebno mjesto istraživanjima V. Erlich (1939) o običajima i položaju žena u obitelji u raznim selima Jugoslavije uz opise naročito ponižavajućih običaja (ljubljenje ruke, pranje nogu muškarcima) i citira narodne poslovice o manjoj vrijednosti žena ili o potrebi da se one maltretiraju.

Opisujući nekadašnje obiteljske zadruge izvodi zaključak da je takav odnos prema ženama i patrijarhalnost ostala i u modernoj nuklearnoj obitelji.

Postavlja se pitanje zbog čega je bilo potrebno u knjigu unositi ovaj dio teksta koji nema mnogo veze sa prilikama s kraja šezdesetih i početka sedamdesetih godina. To nije moglo utjecati na predmigracijsko iskustvo jugoslavenskih žena, jer one nisu imale prilike da budu pod takvim utjecajem s obzirom na vrijeme kada su migrirale i mjesto odakle su migrirale.

Osobito je oštar kritičar Jugoslavenskog društva u temi »*Konzumno društvo*« (str. 49) pri čemu se radi o opisu pretežno sadašnjeg stanja u Jugoslaviji i postupcima »koji nisu u skladu sa socijalističkim idejama o položaju žena u društvu...«. Kritizira sve, od proslave 8. ožujka, vrste darova što tom prilikom žene dobivaju, prikazivanja žena u časopisima i na TV, u knjigama (gdje su manje zastupljene od muškaraca i prikazane su kao majke, domaćice, učiteljice i medicinske sestre) do priručnika za žene koje ih poučavaju kako da budu dobre kuharice, domaćice itd., pa sve do konstatacije da diskriminacija počinje već od rođenja jer muškarcu žele sinove...

U temi »*Ranija borba i sadašnja diskusija*« (str. 51) autorica daje historijski pregled borbe za prava žena u Jugoslaviji (u vlastitoj verziji) od Svetozara Markovića, Dimitrija Tucovića i drugih, da bi samo kratko spomenula Antifašistički front žena i sudjelovanje dva milijuna žena u revoluciji. Više pažnje posvećuje tvrdnji da u Jugoslaviji nema organiziranog feminističkog pokreta,

već da postoji antifeminističko raspoloženje koje smatra nepotrebnim, škodljivim, sektaškim i opasnim za klasnu borbu, dok konstruktivna kritika nedostaje. Na kraju, autorica smatra da žene postaju sve svjesnije prava koje im socijalizam priznaje, osobito da je »jednakost žene u njezinoj ekonomskoj nezavisnosti od muškaraca« (plaćeni rad) te je odlazak u inozemstvo bio sredstvo da se to postigne. Migracija je dakle zamjena za borbu protiv potlačivanja i tradicionalnih uvjeta života, borba koju žene u Jugoslaviji teško mogu voditi.

S obzirom na to da su specifične karakteristike Jugoslavije prikazane na svega tri i pol stranice, a porijeklo migrantica na četiri stranice, i uzimajući u obzir spomenute primjedbe o davanju recentnih podataka, nismo sigurni da će čitaoci u inozemstvu dobiti dovoljan uvid u »porijeklo« i »predmigracijsko iskustvo« Jugoslavenki u inozemstvu, a postoji i opasnost nove stereotipizacije temeljem opisa veoma tradicionalnih sredina iz vremena kada migrantkinje, koje su mahom poslijeratne generacije, još nisu bile ni rođene. Osim toga, osobito u prvo vrijeme migracija, u inozemstvo su pretežno odlazile žene iz razvijenijih republika i pokrajina.

U poglavlju »*Zašto su otišle*« (str. 59-78) autorica najprije analizira situaciju koja je dovela do privremenih ekonomskih migracija, odnosno poslijeratnih migracija u inozemstvo.

U prikazu povijesti migracija u Jugoslaviji autorica centralno značenje daje »*Pečalbi*« kao obliku privremene migracije jednog ili više članova obitelji (pretežno muškarca) u zemlji ili izvan nje. Ta se migracija nakon periodičnog udaljavanja završila u rodnom kraju: migranti su dakle ostali vezani za zemlju (misli se selo). Prema nekim proračunima početkom drugoga svjetskog rata oko 1,5 milijuna Jugoslavena živjelo je izvan Jugoslavije.

Neposredno nakon drugoga svjetskog rata nije bilo ekonomske migracije (zbog gubitka dva milijuna ljudi u ratu i jer je zemlja bila razorena pa je bilo posla u njoj). Ali je bilo drugih oblika migracija: povratak deportiranih osoba, odlazak iz Jugoslavije većine u njoj živućih Nijemaca, Talijana i Turaka. Emigracijski tokovi počinju ponovno

pedesetih i početkom šezdesetih godina: te su se migracije tolerirale, ali se nisu službeno priznavale, tako da su mnogi migranti u inozemstvu »tražili status političkih izbjeglica što je povećavalo broj izbjeglica i protivnika režima u evropskim zemljama«, osobito u Njemačkoj.

Ovdje se zanemaruje trajno iseljavanje iz Jugoslavije (iseljenišтво) prije i poslije rata, a umanjuje se postojanje »prave« političke emigracije, koja je uživala zaštitu u nekim evropskim zemljama, osobito nakon rata, i vršila je propagandu i pritisak i na prve ekonomske migrante.

Opisujući prilike u Jugoslaviji, privrednu reformu 1963 (od koje se dalje migracija u inozemstvo službeno priznaje), mjere za organizaciju migranata i prve bilateralne sporazume, autorica smatra da je ekonomska migracija bila »jedan od najvažnijih fenomena društvena i ekonomskog života nakon rata« i pri tome navodi osam autora koji su se tim problemom bavili.

Navodeći opće poznate podatke o broju radnika u inozemstvu (kada je 1972. na 100 radnika u Jugoslaviji dolazilo 23,8 radnika u inozemstvu) autorica smatra da takvim rješavanjem nezaposlenosti »Jugoslavija bijaše primjer koji nije poznat za nijednu socijalističku zemlju« (str. 62). Konceptija privremene migracije počivala je na cikličkom modelu radnih migracija, na povratku i reintegraciji otišlih radnika.

Situacija u Jugoslaviji pogodovala je i migracijama žena, jer su one, kao i u drugim zemljama evropske periferije, predstavljale goleme rezerve radne snage. Ekonomskom reformom žene su bile osobito pogođene i one su odlaskom u inozemstvo imale jedinu šansu da se zaposle.

U daljem tekstu navode se poznati podaci iz popisa stanovništva 1971. i 1981. temeljni uglavnom na radovima I. Baučića, s njegovim tabelama i grafikonima.

Komentirajući kvalifikacijsku strukturu žena u migraciji autorica konstatira da je popis stanovništva Jugoslavije 1981. pokazao kako se u odnosu na 1971. kvalifikacijska struktura poboljšala.

Pri tome nije uzeta u obzir mogućnost da je to samo prividno poboljšanje zbog selekcije kojom se iz inozemstva vraćaju manje

kvalificirani, a ostaju bolje kvalificirani. Osim toga poznata je činjenica da migrantkinje imaju male šanse za doškolovanje u inozemstvu.

U temi »Migracija kao bijeg i borba« (str. 68) autorica analizira druge pisce i konstatira da su rijetko istraživane karakteristike migrantkinja po spolu i specifičnosti njihova života kao žena. Žene su dijeljene ili na pasivne pratioce muževa ili na samostalne, autonomne migrantice. Međutim, razlikovanje migracija žena po bračnoj osnovi dovodi do »umjetne podjele migrantica na one koje su uzdržavane i one koje su aktivne«. Ali, žene koje prate svoje muževe (ili migriraju prije, odnosno poslije njih) imaju istovremeno i ekonomske motive – one su dakele i ekonomske migrantkinje (ekonomska migracija jest zajednički cilj supružnika).

Postoje dakako i nezavisne migracije žena, osobito onih mobilnijih, primjerice samica, neudanih, nerotkinja, udovica, rastavljenih, odvojenih, ostavljenih itd.

Autorica smatra da se u migracijama mora povezati prostorna mobilnost žena s odnosima i strukturom društva iz kojega dolaze, kako bismo mogli razlikovati nezavisne postupke od onih koji su bili uvjetovani društvenom prisilom.

U svojem istraživanju razlikuju tri grupe žena: žene koje prate muževe, žene koje idu prije muževa i one koje migriraju same.

Kod žena koje prate svoje muževe, odnosno migriraju s njima, radi se o ekonomskim migracijama, jer migracijski projekti ne dopuštaju mnogo prostora za uzdržavane osobe. Zbog toga i muškarci i žene u inozemstvu rade. Društveno je u nekim krajevima akceptirano da muškarac ide prvi, nađe posao i stan i zatim pozove ženu. No ima slučajeva kada je uloga obrnuta: žene migriraju prije svojih muževa. Autorica to tumači prilikama na selu u kojima je proletariziranim seljacima bilo teško. Muškarac je kadikad imao posao, dok je žena radila u poljoprivredi i na povremenim i sezonskim poslovima, što nije bilo dovoljno za dostizanje standarda. Osim toga žene su u imigracijskim zemljama katkada lakše mogle naći posao od muškaraca, jer su neke privredne grane tražile jeftinu (baš žensku) radnu snagu (prehrambena industrija, bol-

nice). Početkom sedamdesetih bilo je u Njemačkoj svega 10-13% udatih žena koje su tamo bile bez muževa.

Analizirajući žene koje su migrirale same, autorica naglašava da su mnoge vjerojatno migrirale iz ekonomskih razloga, ali neka istraživanja ukazuju i na druge dimenzije njihova odlaska. Citira zatim mnoge autore koji su istraživali ovaj tip migracija.

Većina žena koje su migrirale iz Jugoslavije, o kojima referira autorica, pripada grupi žena koje su migrirale neovisno, autonomno.

U poglavlju »Radne migracije i žene« (str. 79-98) autorica posebnu pažnju posvećuje selektivnom migracijskom kretanju u odnosu na spol, zatim elaborira podjelu žena na uzdržavane i zaposlene, te konačno daje pregled migrantica u Francuskoj, Njemačkoj i Švedskoj, zemljama u kojima su istraživanja provedena.

Udio spolova među migrantima ovisi o razdoblju kad su migrirali, o karakteristikama radnih ponuda u zemljama porijekla i potražnje u zemljama primitka. Politika obiteljskih migracija može također utjecati, prema tome je li ograničavana ili stimulirana. I razne prisile mogu djelovati na prostornu mobilnost žena.

Analizira historijski pregled udjela žena u pojedinim vrstama migracija, od Ravensteina 1885 (žene putuju više, ali na kraće udaljenosti), Engleske XIX i Francuske XX stoljeća.

U prekomorskim migracijama XIX stoljeća dominirali su muškarci, ali u XX stoljeću situacija se mijenja za neke grupe (npr. Židove koji bježe od pogroma) i općenito sve je veći udio žena u transatlantskim migracijama.

U Evropi su oblici migracija ekstremno različiti. Tako među migrantima iz zemalja EEZ-a dominiraju žene, a isto tako i starog Common-Wealtha i iz Irske u Englesku, te iz Finske i Norveške u Švedsku. Među grčkim migrantima u Njemačkoj udio je spolova uravnotežen. Međutim, migranti iz mediteranskih zemalja u zemlje Sjeverne i Zapadne Evrope pretežno su muškarci (u Švicarskoj ne toliko kao primjerice u Francuskoj i Njemačkoj). U migrantskim zem-

ljama raste trend izjednačavanja udjela spolova među migrantima.

S velikom oštrinom zapažanja i kritičnošću analiziran je »Gastarbeitersystem« (str. 80). Autorica ga smatra integralnim dijelom strategije kapitalizma koji traži sve jeftiniju radnu snagu. U privremenoj migraciji stvara se fleksibilna i jeftina radna snaga koja se može kontrolirati. Osim toga, privremeni je migrant samo ograničeno vrijeme uključen u kapitalistički sistem, što omogućuje očuvanje produkcije njegova domaćinstva. Transfer kapitala u emigracijska područja može prethoditi migraciji, može je pratiti, kombinirati s njom, što u posljednje vrijeme izaziva osobitu pažnju.

Troškovi za proizvodnju radne snage ostaju izvan kapitalističkog sistema. Radne migracije prati i »organizacija«, te se tako kretanje migranata iz zemalja koje nisu članice EEZ-a regulira bilateralnim sporazumom, a pojedini radnik ima ugovore uglavnom na ograničeno vrijeme.

U Evropi je (sve do 1974) u većini zemalja migracijski sistem tražio radnike bez obitelji, čime su se smanjili troškovi uzdržavanja članova obitelji koji nisu bili zaposleni. Žene koje su se otpočetka uključile u migracijski proces, konfrontirale su se sa zapadnjačkom ideologijom po kojoj je muškarac hranilac, a žena uzdržavana osoba, bilo da taj status ovisnosti postoji ili ne postoji.

Bez obzira što migrantice rade, njihov plaćeni rad vidi se u svjetlu njihove primarne uloge, on dakle odražava njezinu sudbinsku ulogu kao žena i majki, njih kao pomoćnih radnica, a njihove plaće samo kao pripomoć. Postoji tendencija segregiranja žena prema pojedinim poslovima koji su u skladu s teorijom o povezanosti njihovih sposobnosti sa spolom. Većina dakle radi poslove koji su strukturno slični njihovoj obiteljskoj ulozi.

Stanovište o muškarcu kao hranitelju ne samo da utječe na društveni, pravni i radni položaj žena u imigracijskim zemljama, već je takav i u zemljama porijekla.

U Njemačkoj (gdje je osobito izražen ideal domaćice) turske su žene prikazivane kao žrtve svoje tradicije, Islama ili muškog šovinizma koji im ne dopušta rad izvan ku-

će. To se neopravdanim poopćavanjem proširilo na sve migrantice, iako je njihova zaposlenost općenito bila viša od njemačkih žena.

Autorica navodi da žene, bile migrantice ili ne bile, rade uvijek. One ulaze i izlaze iz radnog odnosa, bez obzira jesu li u različitim stadijima svog životnog ciklusa plaćene ili nisu, bez obzira je li njihov rad registriran ili nije. Ali rad što žene rade ne uklapa se u postojeće ideologije i nedovoljno se prikazuje u službenim podacima.

Ima više od tri milijuna žena u Evropi koje su rođene izvan granica zemlje u kojoj sada žive. Stopa njihove zaposlenosti varira od jedne do druge zemlje, od jedne do druge nacionalne grupe u istoj zemlji. U zemljama s politikom radnih migracija stopa je zaposlenosti migrantkinja bila 1970. dvostruko veća nego domaćih žena (Njemačka, Austrija, Švicarska). Otad se zaposlenost smanjuje osim u Francuskoj i Belgiji, gdje je prije bila niža, te se povećavala sedamdesetih i osamdesetih godina. Službeni podaci pokazuju manju stopu zaposlenosti od stvarne.

Organizacija migracija implicira i selekciju prema kriterijima spola, starosti, iskustva, zdravlja, pa čak i prema dužini prstiju (za rad u elektronskoj industriji) ili čak veličinom tijela (za rad u brodogradnji). U Jugoslaviji su bile osnovane zajedničke komisije jugoslavenskih i stranih zastupnika za odabir migranata.

Ma koliko trajao boravak migranta (privremeno ili cijelog života) privremena migracija omogućuje permanentnu obnovu radne snage uz minimalne troškove poslodavca. Kad je istrošena – može se zamijeniti. U stvarnosti se zamijeni mali broj radnika, zbog toga što bi i zamjena koštala, jer su radnici praksom na istom mjestu stekli određenu radnu praksu i vještinu. Za migrante, međutim, postoji permanentna prijetnja da će biti zamijenjeni. Kapital ne samo da dobiva znatne uštede za »reprodukciju i održavanje radne snage«, nego može ignorirati radničke pokrete za poboljšanje radnih uvjeta, radnog vremena i plaća.

Osim Meillassoux, teoretske diskusije smatraju da je migrantski radni sistem praktično »bez spola« (*Geschlechtlos*). Sa žen-

skim migrantima uvodi se u sistem migrantskog rada još atraktivnija komponenta od muške, jer žene s rubnih područja u kojima im privredni sistemi ne daju nikakve mogućnosti, stvaraju vrlo ranjivu i još fleksibilniju radnu snagu, koja barem u početku nije jako zahtjevna. Ona se uključuje u spolno segregirano tržište, i to na najniži položaj koje ima ženski rad u visokotehnološkim industrijama, ili se uključuje u radnointenzivne sektore koji moraju tražiti jeftinu radnu snagu da bi ostali konkurentni. Tamo su plaće još manje, s jedne strane zbog nižega socijalnog položaja žena, a s druge strane zbog »shvaćanja« da njihova zarada nije primarni prihod obitelji.

Na četrdeset stranica teksta autorica prikazuje specijalne karakteristike migracijske politike, strukturu radne populacije s obzirom na spol i s obzirom na Jugoslavene u Francuskoj, Njemačkoj i Švedskoj.

Opisujući *Francusku* (str. 25) kao tradicionalno imigracijsku zemlju zbog niskog nataliteta i nedostatka radne snage, ukazuje na činjenicu da su šezdesetih godina stranci većinom dolazili kao turisti ili ilegalno, i tek su poslije »regulirali« svoj status. Mnoge žene došle su kao »zavisni« članovi obitelji i taj su status zadržale i pošto su se zaposlile. Vrsta poslova koje su mogle dobiti bio je rad u kućama ili u malim poduzećima gdje je bilo službeno prikazano samo 18% radnica (1975), iako je žena u stranoj populaciji bilo 40%.

Službeni podaci govore o »feminizaciji« imigrantske populacije, ali se ovdje radi o laganom rastu tijekom dvadeset godina. Strankinje rade u različitim područjima uslužnih djelatnosti jer od 1975. postoji jasan pomak prema »tercijarizaciji«, što znači da strani radnici, osobito žene, iz industrije prelaze u uslužne djelatnosti, gdje rade pretežno manualne poslove. Mjesečne zarade u prosjeku su im niže od onih u francuskih žena, ali su razlike male, a postoje i podaci da se može za manualne i nekvalificirane poslove i više zaraditi.

Broj Jugoslavena od 1975. do 1982. smanjio se za 8%, a odnos muškaraca i žena izjednačio. Stopa zaposlenosti Jugoslavenki 1975. bila je 49%, najviša među migracijskim nacionalnim grupama. Mnoge Jugoslavenke još rade »na crno«, pretežno na iz-



radi odjeće u Parizu, ali su mnoge iskoristile regularizaciju svog statusa. Više od tri četvrtine Jugoslavena dolazi iz Srbije, koja je tradicionalni izvor migranata za Francusku i ima dugu tradiciju migracija.

Međutim, nedostaju podaci autorice o vrlo povoljnim uvjetima za dobivanje francuskog državljanstva o čemu govori velik broj »naturalizacija« svake godine, među kojima ima i Jugoslavena. I broj mješovitih brakova i djece iz njih također je velik.

*Zapadna Njemačka* (str. 89) vodi »Gastarbeitersku« politiku, i za razliku od Francuske, ima »aparatus« (službu) (Anwerbeapparat) koja regulira ulazak stranaca. Stopa zaposlenosti oba spola viša je nego u njemačkom stanovništvu, iako se posljednjih godina smanjuje zbog demografske strukture stranaca, ali i manjih mogućnosti zapošljavanja stranaca na formalnom tržištu. Autorica se kritički osvrće na koncentriranost istraživačkog interesa pretežno na nezaposlene žene, kao i na medije koji o migranticama daju sliku kao o nezaposlenim i izoliranim ženama.

Jugoslaveni su druga po veličini skupina stranaca u Njemačkoj, i njihov je broj rastao do 1974. (707.711), ali se odonda smanjuje (1983: 612.698). Broj muškaraca između 1974. i 1983. smanjio se za 100.000, a broj žena povećao za 30.000. Žene su 1974. sačinjavale 37,5% a 1983. 44% Jugoslavena. Godinu za godinom oko 2.000 Jugoslavena uzima njemačko državljanstvo i pokazuje jaku sklonost prema mješovitim brakovima. Jugoslaveni spadaju u grupu integriranih »dobrih« i »nevidljivih« stranaca. Pretežno dolaze iz Hrvatske (32,9%). Autorica navodi zatim neke izvore podataka o strancima, a iz reprezentativnog istraživanja (1981) prenosi niz podataka o zaposlenosti žena u Njemačkoj, primjerice o koncentraciji u manjim poduzećima, o prijelazu iz industrije u uslužne djelatnosti, o tome da su većinom nekvalificirane i priučene radnice koje imaju malo uvjeta za napredovanje (8%).

*Švedska* (str. 94) ima imigraciju od 1945, ali je broj stranaca posljednjih godina ustaljen na oko 400.000. Službeno se ne prikazuju osobe stranog porijekla zbog liberalne politike uzimanja državljanstva (7,6% švedskog stanovništva rođeno je izvan Švedske).

Za razliku od Njemačke i Francuske, Švedska nije nikada vodila »Gastarbeitersku« politiku i imigranti imaju bolji pravni položaj nego drugdje, više sigurnosti, pravo izbora na lokalnoj razini, besplatno pravo učenja švedskog jezika prilikom dolaska, te pripomoć organizacijama migranata. Švedskoj je već dugo cilj poboljšati status žene, no to ne znači da je prema imigrantskim ženama diskriminacija isključena, ali za nju nema institucionalne potpore. Odnos spolova u stranoj populaciji već je dugo vremena izjednačen. To vrijedi i za Jugoslavena, koji su iza Finaca najveća grupa stranaca, a njihova je stopa zapošljavanja visoka. U nekim su područjima strane žene dvostruko više reprezentirane nego je njihov udio u ukupnom stanovništvu (čišćenje, opsluživanje strojeva, montiranje, tekstilna, gumarska i plastična industrija).

U zaključku poglavlja autorica govori o nedostatku podataka o migrantima, osobito o zaposlenosti prema spolu i nacionalnosti. Bez obzira na ove ograde, ipak je u knjizi izneseno premalo podataka, posebno o Jugoslavenima u razdoblju kada su istraživanja rađena. Osim toga nisu uzete u obzir druge promjene u stranoj populaciji osim udjela muškaraca i žena, jer je poznat značajan udio mladih koji također utječu na tržište radne snage. Odnos spolova u stranoj populaciji iskazuje se za sve dobne skupine (a prilikom rađanja odnos je djevojčica i dječaka podjednak) što pridonosi prividnom povećanju broja žena, te bi tako procjene o »feminizaciji« strane populacije i to morale uzeti u obzir.

U poglavlju »*Imigrantski status i uvjeti boravka u inozemstvu*« (str. 99) osim imigrantskog statusa obrađeni su i uvjeti stanovanja, izolacija, odvojenost od djece te rasizam i diskriminacija.

Migrantkinje naginju tome da poteškoće koje imaju pripisuju svom »imigrantskom statusu« (24% ispitanih žena smatra da je njihov status kao strankinja *sam* glavni izvor poteškoća), a ne spominje rasizam, diskriminaciju, jezične i druge teškoće.

O uvjetima stanovanja autorica kaže kako je općenito poznato da imigranti uglavnom nemaju primjereni stan, da žive u starim, vlažnim i hladnim stanovima, sa malo komfora, a plaćaju za takav stan više od do-

maćih. Ovi teški uvjeti stanovanja pogađaju više žene nego muškarce. Stranci imaju tendenciju koncentriranja u određenim dijelovima grada, ali Jugoslaveni to čine manje od Turaka u Njemačkoj primjerice, jer pripadaju u tzv. »bolje stojeće« migrante, imaju bolje uvjete stanovanja, ali u prosjeku odvajaju za njih i veći dio zarade. Najbolji su uvjeti stanovanja u Švedskoj, a najlošiji u Francuskoj. Mnoge su ispitanice neko vrijeme živjele u domovima za žene (*Wohnheimen*) ili mjestima za spavanje (*Schlafstätten*), a neke tamo još uvijek žive. I mnoge udane žene su u takvim domovima, odvojene od supruga koji su živjeli u muškim domovima.

U Švedskoj je gotovo 90% ispitanica živjelo u konformnim stanovima, u Njemačkoj gotovo polovina, a u Francuskoj trećina. U Francuskoj je većina živjela u stanovima bez sanitarnih uređaja ili u tzv. namještenim hotelima (*hotels meublés*). U Parizu postoji tendencija koncentriranja Jugoslavena u određenim dijelovima grada ili čak zgradama (namještenim hotelima). Stanarine su u Švedskoj najviše (stanarina odgovara kvaliteti stana), u Njemačkoj najniže, ali su u odnosu na kvalitetu stana relativno visoke.

Autorica naglašava da loši uvjeti stanovanja stranaca nisu zbog toga što oni »žele da uštede« što je za strance dio stigmatizirana stereotipa. Oni stanuju u stanovima koji su im dostupni: stanarine su za strance više nego za domaće i stranci često plaćaju za vrlo loše stanove onoliko koliko stoje komforni stanovi za domaće.

U usporedbi sa stambenim prilikama u Jugoslaviji uvjeti u inozemstvu ipak su poboljšanje (!?) (str. 101). Preispitivanje prijašnjih i sadašnjih uvjeta pokazuje da 30,6% svih ispitanica nije imalo u Jugoslaviji vlastito kućanstvo (*Zuhause*), živjelo je u stanovima i sobama s manjim standardom, a 27,9% živjelo je u roditeljskoj kući.

Autorica opisuje potresne slike iz »otvorenih domova« u kojima zajedno stanuju muškarci, žene, obitelji u jednoj sobi i gdje se mjesečno plaća prema postelji. Opisuje prilike u tvorničkim domovima, gdje nema privatnosti i gdje se žene ne mogu odmoriti (jer rade u raznim smjenama), gdje su stroga pravila isključivala posjete, osobito muške, tako da ih žene uspoređuju sa zatvorom, a

opisane su i pojave raznih oblika histerije (u berlinskom i minhenskom domu) među jugoslavenskim radnicama.

Za gotovo polovinu žena u istraživanju Mirjane Morokvašić »izolacija i usamljenost« bijaše najgori aspekt njihova boravka u inozemstvu. U Francuskoj 41% i Švedskoj 42% žena govorilo je o »nepodnošljivoj« usamljenosti; u Njemačkoj je takvih bilo dvije trećine. Jugoslavenske žene imale su ograničene socijalne kontakte i to pretežno sa sunarodnjacima. U Francuskoj i Njemačkoj otprilike je isti postotak imao neke kontakte (oko 40%) pretežno sa susjedima sunarodnjacima, dok u Švedskoj dvije trećine nije imalo kontakata jer su susjedi bili uglavnom Švedani.

Opisujući dalje razne kontakte kao i ostale aktivnosti u slobodno vrijeme (šetnje, kino, izlasci) autorica zaključuje da osim TV, migrantice imaju malo kontakata sa francuskom, njemačkom ili švedskom kulturom.

U autoričinu uzorku svaka druga žena imala je djecu u Jugoslaviji. Zbog ekonomskog cilja migracije i privremenog boravka, djeca smetaju. Premda od djece starije od 15 godina većina živi u Jugoslaviji, starost djece zapravo ima mali utjecaj na to jesu li ili nisu s roditeljima (što je u suprotnosti s mišljenjem nekih drugih autora npr. Boeckea i Tiedta, 1978). Visoka stopa abortusa pokazuje da djeca nisu željena i razne su majke kazale za svoju djecu rođenu u inozemstvu da bi abortirale da su imale bolje prilike za to (Morokvašić, 1981), (str. 108).

Nepovoljni uvjeti stanovanja i slabe mogućnosti za smještaj djece predškolske dobi otežavaju roditeljima da uzmu djecu k sebi. Boravak se oduljio a djeca u Jugoslaviji »garancija« su za povratak. U autoričinu istraživanju udio djece odvojene od roditelja bio je najveći u Njemačkoj, a najmanji u Švedskoj. U vrijeme intervjuiranja (1976-1979) imale su žene u Francuskoj i Švedskoj samo šest tjedana porodiljskog dopusta, kojega su provodile u Jugoslaviji i zatim ostavile djecu kod svojih roditelja ili rođaka.

Navodeći primjere iz svojih i drugih istraživanja, autorica smatra da dugo odvajanje djeluje na odnose majka-djete, i da sistem migranata (u kojemu muškarci i žene

predstavljaju samo radnu snagu) reducira obiteljske odnose na minimum.

Ovisno o svojem nacionalnom i etničkom porijeklu, migranti su u nekim zemljama imigracije izloženi ili otvorenome, agresivnom rasizmu ili suptilnijoj formi pritiska kao što je prezir i ravnodušnost. Muški migranti opisuju se kao opasnici, lupeži i nasilnici, a na žene se gleda kao na manje vrijedne i nedovoljno razvijene kreature. Često ih proglašavaju prljavima, ali je činjenica da one svoje male, vlažne i tamne stanove drže čiste i uredne.

Moguće je da Jugoslavenke trpe manju diskriminaciju nego žene nekih drugih nacionalnosti. Samo je manjina pisala o rasiističkim tendencijama u zemljama rada, najviše u Njemačkoj (37%), a najmanje u Švedskoj (14%), dok je takvih u Francuskoj bilo 23,6%.

Iako doživljavaju manje »napada na ličnost« i rasizam nego druge migrantkinje, Jugoslavenke ne mogu izbjeći institucionalnu diskriminaciju kao strankinje. Bilo je slučajeva otpuštanja s posla zbog trudnoće, ili čak istjerivanja iz stana.

Jugoslaveni su dokučili da će biti pošteđeni problema, odnosno manje suočeni s njima budu li »nevidljivi« koliko i »prilagođeni« koliko je najviše moguće (str. 113).

Ovo istraživanje pikazuje da ispitanice misle kako je njihov status »strankinje« najčešći uzrok diskriminaciji i pritisku, ali je to možda zbog toga, što je za Jugoslavenke to potpuno nov status, pripadanja radničkoj klasi i da su žene, i da zbog toga doživljuju pritiske s time cijeli život žive i to je tako duboko ukorijenjeno u njima da to primaju kao nešto po sebi razumljivo i prirodno.

Imigrantski uvjeti i status prikazani u četvrtom poglavlju veoma su ilustrativni, i dokumentirani izjavama samih žena. To što žene smatraju da je izvor svih pritisaka i problema njihova »stranost« također je dovoljno ilustrirano tako da se ne može opovrgnuti eventualnom hipotetičnom naviknutošću na druge oblike pritisaka, jer konačno većina od njih niti je ranije radila, niti je bila udana prije odlaska u inozemstvo.

Od vremena otkad su ova istraživanja provedena, znatno su se poboljšali uvjeti

stanovanja, izolacija se smanjila kao i vezanost za sunarodnjake (poznato je da su to pojave vezane za početni period migracije), a smanjila se i razdvojenost obitelji, jer je danas većina djece s roditeljima u inozemstvu, a mnoga su se rodila u tim zemljama. Danas izgleda da je obratno; mnogi odlazu svoj povratak da bi djeca u inozemstvu završila određeni stupanj školovanja.

Usporedba uvjeta stanovanja u inozemstvu s uvjetima stanovanja u Jugoslaviji također nije primjerena, jer je većina migrantica bila mlada, nije radila, nije bila udana, te prema tome nije ni mogla imati vlastite stanove. To vrijedi za migrantice ruralnog porijekla. Time dakle ne želimo kazati da ne postoje stambeni problemi u Jugoslaviji.

Ovo izvanredno napisano i dokumentirano poglavlje ima veliku vrijednost za poznavanje prilika i razumijevanje problema žena u migraciji, osobito onih sredinom i krajem sedamdesetih godina.

U petom poglavlju: »Rad i nevidljivi rad« (str. 115-160) obrađuje se rad migrantica unutar slijedećih tema: »Prvi vlastiti novac«; »Ograničeni pristup tržištu rada«; »Opće karakteristike rada migrantica«; »Gdje rade migrantice« i »Šutnja i borba«.

Za većinu migrantica legalni ili ilegalni posao u inozemstvu prvi je plaćeni posao. Zbog potražnje za radnom snagom s ograničenim kvalifikacijama i bez radnog iskustva, strane žene su koncentrirane na vrlo usku području niskokvalificiranih i niskoplaćenih poslova. Pa čak i onda kada su imale kvalifikaciju, ona im se formalno ne priznaje. To su uvjeti zaposlenja u kojima se indirektni troškovi rada mogu snižavati, a izgleda za usavršavanje i napredovanje praktično nema. Migrantice predstavljaju još uvijek rezervu jeftine radne snage za one privredne sektore u kojima je tehnizacija teško moguća ili u kraćem vremenu nemoguća. Moderni sektori, s druge strane, trebaju kvalificirane žene za poslove koji su za druge, osim njih »nedostojni«.

U autoričinu uzorku 50% žena nije prije migracije bilo u plaćenom radnom odnosu. Od ostalih, pola je bilo sezonski zaposleno u industriji, uslugama i poljoprivredi, a samo je 13% bilo prijavljenih da su nezaposlene.

Većina je migrantica migrirala bez ikakve predodžbe o kupovnoj moći novca što će ga zaraditi, te su neke doživjele razočaranja (opisano u literaturi kao »visoka i nerealna očekivanja«). Zarade koje su migrantice na početku svoga rada u Njemačkoj i Francuskoj dobile bile su tako niske, da su jedva bile dostatne za stan i hranu. U poljoprivrednim krajevima otkuda potječu, stan i hranu nisu plaćale, te nisu ni znale koliki će dio svoje plaće za to davati. Autorica je istraživala grupu radnica iz poljoprivrednih dijelova Hrvatske i Srbije, koje su radile u jednoj tekstilnoj tvornici blizu Pariza i grupu djevojaka u tvornici igraćaka, te opisuje njihove uvjete rada, stanovanja i visinu nadnica koja je bila niža nego u ugovoru (što je poslodavac opravdao potrebom učenja za rad) i kada su platile tvornički stan i hranu u kantini, nije više bilo novaca.

Mnoge su žene preuzele u inozemstvu poslove koje vjerojatno u Jugoslaviji ne bi prihvatile, ne samo zbog niže plaće nego i zbog nižeg statusa takva rada. Izučene frizerke ili činovnice tražile su u Jugoslaviji posao prema svojim kvalifikacijama, ali su u inozemstvu preuzimale poslove nekvalificiranih radnica u tvornicama ili čistile bolnice, dakle njihov je status bio sada niži. Međutim s novcem što su ga zaradile, one su i pak mogle kupiti stvari koje su u Jugoslaviji statusni simboli (zemlju, graditi kuću, auto, namještaj) – viuzalni – materijalni dokaz »uspjeha«. One koje nisu bile sigurne gdje će živjeti, u inozemstvu ili Jugoslaviji, imale su druge statusne simbole, potrošna dobra, namještaj, TV u boji, haljine.

Prema mišljenju autorice, rad izvan kuće bio je za jugoslavenske žene »društvena norma« koju u Jugoslaviji nisu mogle ostvariti. No cijena koju su žene za rad u inozemstvu platile bila je vrlo visoka: dugo odvajanje od djece, oslabljeno zdravlje, strah od gubitka posla, slabiji uvjeti rada itd.

Migrantice su našle pristup u tradicionalna ženska područja radnog tržišta ili u ona u kojima je »feminizacija« u toku. Njihovo je mjesto na najdonjem dijelu piramide i skale zarada. Radna mjesta migrantica nisu pitanje »slobodnog izbora«, kako se u literaturi katkada opisuje (»žene iz poljoprivrede teže da dobiju mjesto u industriji, a ne u uslužnim djelatnostima«). Vjeruje sa

da biraju rad kod kuće kako bi lakše podizale djecu. Zapravo migrantice nemaju nikakav utjecaj na izbor posla, jer nemaju nikakav drugi izbor budući da mnogi faktori ograničavaju njihov pristup zapošljavanju. Ostaje dakle uzak izbor radnih mjesta koja su karakterizirana ne samo niskim statusom i plaćom, već i nesigurnošću i opasnošću, i koje su tradicionalno naslijedile od domaćih žena. I onda kada žene imaju nužno radno iskustvo, ono se ne uvažava, one se i s iskustvom tretiraju kao nekvalificirane radnice. Njihove sposobnosti koje su »dobile kroz socijalizaciju ili kvalifikaciju« smatraju se urođenom ženskom sposobnošću npr. »sposobni prsti«. Osim toga migrantice imaju i druga ograničenja koja sužuju mogućnost zapošljavanja, i to različito za razne nacionalne grupe. Radi se o pravnim i institucionalnim ograničenjima, ograničavanju radnih sati u tjednu itd. To upućuje radnice da rade »na crno«, što nije novost, jer je Light 1977. kod etničkih manjina u američkom društvu našao da žene zbog strukturnih ograničenja traže izlaz u ilegalnom radu i prostituciji, a to je i autorica u svojim istraživanjima zapazila.

Migrantice imaju i druga ograničenja, »kako da usklade svoju produktivnu i reproductivnu ulogu« (problem kojega imaju sve zaposlene žene). Statistike pokazuju da u većini zemalja domaće žene u toku svojih reproductivnih godina izlaze iz radnog života, ali migrantice to ne čine. Domaće se žene vraćaju u radni proces na skraćeno radno vrijeme, ali migrantice i dalje rade puno radno vrijeme. Migrantice u svim zemljama imigracije imaju višu stopu radanja nego domaće žene, te imaju i veće probleme. Uzimaju dakle posao da ga rade kod kuće i tako omogućuju održavanje »kulturnih normi« (da majka ostaje s djecom). To je najbezbolnija kombinacija reproductivne i produktivne uloge. Zbog toga migrantice uzimaju mjesta kućepaziteljica, šivaju kod kuće itd. Rad u kući ne samo što djeluje »razorno« na kućanstvo nego donosi i zdravstvene i sigurnosne rizike kojima radnik u regularnom zaposlenju nije izložen.

Za Jugoslavenke ne postoje nikakve društvene ograde za rad izvan kuće. One rješavaju probleme svoje reproductivne uloge tako što imaju manje djece i što svoju djecu

šalju u domovinu. Njima je važnija njihova ekonomska funkcija i zajednički ekonomski cilj, i tome podređuju sve ostalo.

Situacija je migrantica takva da nemaju individualnih utjecaja na rad, plaćene su najslabije, imaju najlošije i najnesigurnije poslove. One su izbačene iz sigurnih područja privrede u neformalno područje, gdje nema pravne i društvene kontrole.

Plaće migrantica pokazuju diskriminaciju prema spolu (više nego prema etničkoj pripadnosti) tako da su na najdonjoj skali zarada najprije migrantice, zatim domaće žene, onda po zaradama dolaze migranti-muškarci, a na vrhu domaći muškarci. Takva je situacija u većini imigracijskih zemalja i nije se tokom godina promijenila. U Švicarskoj migrantice zarađuju 25% manje od migranata, a razlike postoje i u Francuskoj i drugim zemljama. Istraživanje autorice pokazalo je da jugoslavenske žene rade duže od muškaraca i više nego što njihov položaj traži, a ipak su njihovi mjesečni prihodi mnogo manji, posebice u Njemačkoj, gdje žene imaju najniže plaće, a muškarci najviše. Najmanja je razlika u Švedskoj, gdje žene imaju najveće plaće od triju istraživanih zemalja. Žene zarađuju manje nego što očekuju, jer je određena visina zarade u ugovoru vezana za određene uvjete (učenje, broj komada itd.).

Jugoslavenke rješavaju problem niskih plaća uzimanjem još jednog ili dva posla. U autoričinu istraživanju 7,3% žena nije imalo posao, 82% imalo je jedan, 14% dva, a 4% radilo je na tri radna mjesta. Njihov je suprug rijetko imao više od jednog radnog mjesta, a samo je 4,4% radilo na dva. Žene su nakon radnog vremena uzimale još jedan ili dva posla tako da je njihov radni dan (ne računajući rad u kući) bio i devet sati na dan (68,9%) ili deset (9%) pa i više (10-12 sati imalo je 10,1%). Migrantice ne samo da rade dulje i za niže plaće nego i pod vrlo lošim uvjetima s posljedicama na njihovo fizičko i psihičko zdravlje. Rade ekstremnim tempom, izbacuju sve veći broj komada i nemaju vremena ni za jednu kratku stanku. Rade u nezdravim i štetnim uvjetima i na zastarjeloj opremi. Rade na poslovima i položajima gdje nemaju šanse za napredovanje ili promociju na viši položaj. Programi usavršavanja, gdje postoje, nisu relevantni za

njihov rad, već su pretežno koncentrirani na zapadni ideal-domaćice i majke, kao da migrantice nikada prije nisu kuhale, čistile, šivale i brinule za djecu. Interesantno je da u cijeloj Zapadnoj Evropi postoje slično formulirani programi za migrantice.

U autoričinu istraživanju većina Jugoslavenki u toku boravka u inozemstvu nije bila na usavršavanju (76,3%), a od onih koje su bile, polovina je u Švedskoj. Najčešće se radilo o usavršavanju u znanju jezika, a manje o stručnom usavršavanju (Francuska 5% stručnog i 7% jezičnog usavršavanja, u Njemačkoj su ti odnosi bili 4% i 12%, a u Švedskoj 15% i 30%). Međutim, njihovi supruzi imali su 49% stručnoga i 32% jezičnog usavršavanja, i to najviše u Švedskoj. Diskriminacija je po spolu u Švedskoj najmanja, iako su i u toj zemlji institucionalno tretirane kao radnice i migrantice, ali sa manje diskriminacije. U Njemačkoj migrantice nemaju mogućnost za napredovanje. U početku su bile onemogućene da dobiju bolja radna mjesta zbog nepoznavanja jezika, a poslije iako su poboljšale to znanje, promjena mjesta bila je teška. Gotovo polovina žena u uzorku autorice (46,3%) smatra da bi imale bolja radna mjesta da su građanke zemlje u kojoj žive, što je osobito izraženo u Francuskoj. Na pitanje koji bi specijalni rad željele raditi, malo je žena moglo precizno odgovoriti.

Ispitane migrantice radile su na karakterističnim ženskim poslovima u tvornicama i uslužnim djelatnostima (45%). Druge su radile u područjima u kojima je rad »na crno« mogući i u kojima »nije jasno je li to ili nije ilegalno zaposlenje« (razni tipovi uslužnih djelatnosti, šivanje odjeće, obiteljski hoteli i restorani). Između zemalja postoje velike razlike. U Francuskoj radi dvije trećine u neformalnom sektoru, u Njemačkoj i Švedskoj je obratno: većina radi na manualnim poslovima u industriji i formalnom sektoru, ali bez obzira na to radi li se o formalnom ili neformalnom sektoru podjela na industrijski i uslužni sektor u sve je tri zemlje podjednaka. U Njemačkoj i Švedskoj industrijske radnice rade pretežno u velikim elektronskim poduzećima, dok u Francuskoj u manjim, obiteljskim radionicama sa samo nekoliko zaposlenih. U uslužnom sektoru nisu tako velike razlike. Jugosla-

venke u Francuskoj rjeđe su nego druge migrantice zaposlene kao služavke, one rade kao čistačice ili kao kućepaziteljice, ili – kao u Njemačkoj i Švedskoj – istovremeno čiste i paze na kuće.

Žene, koje prvi put rade, ponosne su na svoj rad i na to da rade bolje o domaćih žena. Većina, međutim, smatra da je njihov rad neinteresantan, dosadan i napet («strog»). To nije »nedostatak prilagodbe« već normalna reakcija na pritisak i uvjete rada kada rad više nije zadovoljstvo, već napetost i nečovječnost. Jugoslavenke se žale na sve veći tempo u tvornicama i na sve kraće pauze. Uvjeti rada u modernoj industriji ne pokazuju da je tehnički napredak ujedno i poboljšanje uvjeta za žene primjerice, u modernim tvornicama za preradu ribe u sjevernoj Njemačkoj žene imaju smrznute prste. Dugi radni dan bez dnevnog svijetla u velikim hotelima, galama i prašina, smrdljive i otrovne kemikalije, prevruća ili prehladna radna mjesta ili propuh, nošenje teških tereta, napetost u rastućem tempu rada, sve to ima utjecaj na psihičko i fizičko zdravlje žena.

Istraživanje autorice pokazuje, nasuprot nekim drugim istraživanjima, da mnoge žene nastoje napustiti moderne sektore i traže posao manjeg tempa i fleksibilnijih uvjeta rada. U uslužnom sektoru pritisak i izrabljivanje još su gori, a primjer za to jest šivanja haljina, odnosno rad u pariškim modnim ateljeima. U Francuskoj je većina Jugoslavenki zaposlena u pripremi odjeće što je tradicionalno zaposlenje za žene i u početku se posao radi kod kuće. Zbog sezonske ovisnosti o potražnji, mora da sistem proizvodnje bude fleksibilan i uz rezervu radne snage koja se po potrebi može angažirati ili otpustiti. Migrantice akceptiraju takve uvjete (nestabilan i nesiguran položaj i niža plaća) jer imaju ograničene pravne i institucionalne uvjete za dobivanje boljšeg i stabilnijeg radnog mjesta, ili ih uopće nemaju. Autorica zatim opisuje rad u francuskoj modernoj industriji i navodi izjave žena o nemogućim uvjetima i o »jugoslavenskim patronima« koji ih iskorištavaju i često dovode neiskusne žene iz jugoslavenskih sela kako bi ih mogli kao ilegalne radnice iskoristiti.

Zarada žena toliko je niska, da, ako su same, nemaju dovoljno za život i primorane

su tražiti dopunske poslove, uzimati drugi i treći posao, a takav drugi posao postaje i prostitucija. Autorica smatra da je prostitucija pratilac migracijskih kretanja u kojima sudjeluju pretežno muškarci, a ne obitelj. I danas je prostitucija za mnoge muške migrante zamjena za normalni seksualni život. Kada u populaciji postoji višak muškaraca, kada se obitelj može pridružiti samo u otežanim uvjetima, a s druge je strane mala mogućnost zapošljavanja žena, raste potražnja za prostitutkama, i to pretežno iz vlastite zemlje (npr. dovođenje alžirskih djevojaka u Francusku). Od migrantica koje je autorica ispitivala samo je jedna bila prostitutka. Doduše ima i slučajeva kada muškarci profitiraju od seksualnih aktivnosti žena s kojima žive, te je onda teško razlikovati što je konkubinac, a što prostitucija.

Veoma je interesantno u ovom poglavlju obrađena tema »Šutnja i borba« (str. 143) zbog toga što prikazuje reakcije žena na radne uvjete. Reakcije su pretežno individualne, a kolektivna borba rijetka. Kada znaju da više dugo neće biti vezane ugovorom (Njemačka) ili imaju radnu dozvolu (Francuska), žene traže nov posao. Samo manje od trećine ispitanih nije imalo poslodavca, velikih razlika po zemljama nema, jedino ima nešto manje fluktuacije u Njemačkoj nego u Francuskoj i Švedskoj. Ljudski odnosi rijetko su motiv za promjenu posla (7%); 5% je izgubilo posao, a neke od njih (tri) dok su bile trudne.

U svojim ranijim istraživanjima autorica je dolazila u kontakt sa ženama koje su štrajkale, a to opisuju i drugi autori (Pinl, 1974), pa je u svom istraživanju postavila i pitanje o sudjelovanju u štrajkovima. Samo 14,5% migrantica sudjelovalo je u njima, a 18,2% nije znalo što je štrajk. Autorica smatra da je uzrok tome što je štrajk u organiziranom obliku moguć tamo gdje ima dovoljno radnika koji žele prekinuti rad, a 50% žena zaposleno je u malim poduzećima gdje su izolirane i gdje se individualni interesi radnika direktno povezuju s interesima poslodavaca (osobito u Francuskoj). Malo je i članova u radničkim udruženjima (sindikatom) te je u uzorku autorice bilo 56,6% onih koji nisu bili članovi, nikakvih udruženja, a 23,3% su bili pasivni članovi i često nisu znali ni njegovo ime. Samo je

20% znalo imenovati udruženje, a više od trećine nije znalo koja je uloga takvih udruženja. Najniži postotak članstva je u Francuskoj, a u Njemačkoj i Švedskoj je podjednak, ali viši nego u Francuskoj. Samo je mali postotak ispitanih migrantica znalo definirati svoj položaj unutar radničke klase, kao strankinja i unutar socijalne strukture.

Na pitanje je li položaj žena radnica teži od položaja muškaraca-radnika, 67% dalo je odgovor »radnicama je teže«, ali su smatrale da je to zbog njihove dvostruke uloge (na poslu i u obitelji), a samo je 10% tako mislilo zbog radne situacije i 20% zbog položaja na poslu.

Migranti su u prvom redu (str. 146) »*Gastarbeiteri*« sa svojim kratkoročnim interesima, a to je da »zarade što više u što kraćem vremenu i da uštede više«. To dakako nije uvijek u skladu s interesima drugih radnika i kao primjer možemo navesti prebacivanje norme, a to onda povećava normu svim radnicima.

Trećina ispitanih žena vidjela je svoje interese istovjetnim s interesima poslodavaca, a trećina različitim.

Autorica je dala ispitanicima u zadatak da društvo podijele u dvije odvojene grupe (npr. dobar-loš (38,7%), siromašan-bogat (10,0%), buržuj-radnik (7,6%), naobražen-enaobražen (2,0%). Neki su mislili (37,5% u Švedskoj, 14,4% u Njemačkoj i 7% u Francuskoj) da ljude ne treba dijeliti, jer moraju biti jednaki. No nijedna nije spomenula muškarce i žene kao dvije suprotne grupe u društvu. Kada je od migrantica traženo da sebe stave u neku grupu, 80% su se smatrale normalnim ženama, Jugoslavicima, seljicama, radnicama (većina je smatrala da pripada radničkoj klasi), a neki su smatrali da pripadaju srednjoj klasi (8,9%) i to najviše u Švedskoj. Interesantno je da čak 48,4% nije moglo shvatiti tko je izrabljiv, što je to iskorištavanje, dok su ostali smatrali da su to radnici ili stranci, ali nisu smatrale da su to žene.

Konačno je autorica podijelila ispitanice na osnovi odgovora o svjesnosti svog položaja na četiri grupe: koje su svjesne, koje su s niskim indikatorom svijesti, koje su orijentirane prema povratku i grupu koja je zadovoljna boravkom u inozemstvu.

Oštećeno zdravlje i psihičke poremetnje najčešće su posljedice uvjeta rada i stresova kojima su migrantice svakodnevno izložene. 21,6% imalo je nesreću na poslu, trećina od njih teže prirode. Najteže nesreće su bile u Francuskoj. U 26,3% ispitanica pokazale su se druge posljedice: migrene, nervna oštećenja, reumatizam ili zdravstveni problemi bez pobliže oznake. Najveći postotak bio je u Francuskoj (39%), u Njemačkoj ih je bilo 23,8%, a u Švedskoj svega 12,6%.

Samo je pol ispitanica odgovorilo da su im se očekivanja koja su imala od migracija ispunila. Više od polovine odgovorilo je da im rad pruža nezavisnost, a trećina je navela materijalne koristi od rada.

Autorica znatnu pažnju posvećuje i radu žena u kući (kao domaćica). Taj rad nije u društvu priznat i ne smatra se privređivanjem. Domaćice se gleda kao na uzdržavane osobe, neaktivne, ovisne, pa iako sve više žena radi izvan kuće ipak se smatra da je žena »izdržavana i neproduktivna«.

Autorica analizira razlike između kućnog rada u poljoprivrednim i gradskim domaćinstvima, zbog čega Jugoslavenke koje su mahom iz poljoprivrednih krajeva smatraju da im je sadašnji rad u kući lakši i mnoge ga smatraju kao aktivnosti u »slobodno vrijeme« (*Freizeitbeschäftigung*) (str. 156), iako više od 80% svakodnevno radi i u kući. No one ne očekuju od svojih muževa da podijele posao s njima, iako smatraju da bi trebalo. U odnosu na sve ostale probleme koje imaju, kućni im rad izgleda trivijalan. Podjela poslova prema spolu toliko je duboko ukorijenjena da ne vide mogućnost promjena. Ako muškarci i pomognu u kući, ta je pomoć u tipično muškim poslovima (popravicima, upotrebi aparata, kupovini itd.), a dnevni rutinski poslovi ostavljeni su ženi jer im je to »prirodna zadaća«. Da budu dobre domaćice važno je i njima samima. Samo je malo žena pethodno urbaniziranih u Jugoslaviji bilo orijentirano na ravnopravnost i imalo stav o ulozi domaćice.

U šestom poglavlju »*Žene i muškarci*« (str. 161-190) autorica izvanredno dokumentira rezultate svojih istraživanja o odnosima muškaraca i žena koji su uvijek bili njen dominantan interes. Istraživanje žena iz Jugoslavije u inozemstvu bila je prilika da taj svoj interes ostvari. Istraživanje jugosla-

venskih žena, koje su, prema mišljenju autorice, iz patrijarhalne i tradicionalne sredine, pružilo je mogućnost usporedbe s ponašanjem u novoj sredini i povezivanjem mnogobrojnih varijabli i donošenja mnogobrojnih zaključaka. Poglavlje je podijeljeno na slijedeće teme: »*Podjela zadaća i odlučivanja među spolovima*«; »*Seksističko ugnjetavanje i nasilje*«; »*Seksualitet i kontrola rađanja (Zašto abortus?, Abortus kao simbol rađanja)*«.

Autorica zaključuje, na osnovi proračuna iz izjava ispitanica (pa i onih koje nisu bile udate), da u Jugoslaviji žena rijetko odlučuje. U Jugoslaviji pretežno odlučuju muškarci-supruzi (46%); roditelji: otac 18% i majka 16%, obitelj 14%, a žene svega 9,5%. Nakon analize varijabli porijekla (poljoprivredno-gradsko) te oblika i strukture obitelji, ona zaključuje da suprug odlučuje i u poljoprivrednim, gradskim i poljoprivrednim sredinama. Majka supruga odlučuje pretežno u urbanim sredinama, ali je broj takvih mali. U nuklearnim obiteljima odlučuje pretežno muškarac, čime »preuzima ulogu svojih roditelja u velikim obiteljima«.

U Jugoslaviji je, prema autorici, rad u kući gotovo isključivo na plećima žena i rijetko postoji podjela poslova (samo je 7% imalo pomoć od supruga). Istraživanja pokazuju da je u inozemstvu došlo do napretka: Odluke se češće donose zajedno, ali i ovdje veće i važnije odluke donosi muškarac, a odluke o svakodnevnom životu donose žene. U sve tri istraživane zemlje žene rijetko (20%) donose odluke same. Najbolja je situacija u Švedskoj, a najautoritativniji odnosi su u Francuskoj. Četvrtina ispitanica nije imala pomoć od supruga, četvrtina je ima »mnogo«, a polovina »povremeno« (92 žene od 238 nisu odgovorile na pitanje). Većina (87%) smatra da se poslovi moraju dijeliti, ako oba supružnika rade.

U ostalom dijelu ovog poglavlja autorica se najprije osvrće na prilike u Jugoslaviji u kojima je korijen ponašanja u inozemstvu. Nije ispitivala samo iskustva svojih ispitanica, nego i njihovih majki (iz izjava ispitanica). Pozivajući se na to da muškarci tuku žene i da je »u nekim regijama Jugoslavije to gotovo 'rutina'«, ustanovila je da 43% majki (ispitanica) otac (tj. muž) tukao. Ispitani-

ce su, u odnosu na situaciju u Jugoslaviji, sada manje tučene, osobito u Švedskoj i Njemačkoj.

Navodi zatim razne primjere ponižavanja, maltretiranja i fizičkog kažnjavanja žena, ali ima i muškaraca koji smatraju da ekonomska nezavisnost njihovih supruga ne ugrožava njihovu »moć i status«. Postoje i pritisci obitelji i svekrva. Katkada žena ne smije jesti zajedno sa suprugom (23,8%) nego ih samo dvori, a u inozemstvu još 11% žena pere noge svojim supruzima. Postoji i dvostruki moral, jedan vrijedi za muškarce, drugi za žene, tako da jedna trećina žena ne smije izlaziti bez supruga.

U svim ovim postupcima, autorica vidi »ostatak modela ponašanja preuzetih u Jugoslaviji« koji se očituju ili u direktnom maltretiranju ili simboličnom ponižavanju (pranje nogu) (str. 175).

U odnosu na kontrolu rađanja (str. 178) jugoslavenskih žena u inozemstvu, autorica smatra da je ponašanje žena samo dijelom ovisno od duboko usađenih normi ponašanja, ali je drugim dijelom prilagođeno novom načinu života. Kontrola rađanja najčešće se postiže abortusima, a ne kontracepcijom. Osvrćući se na prilike u Jugoslaviji iznosi podatke o praksi abortiranja, uz podatke o broju abortusa i broju rođene djece. Abortus je, prema autorici, »tradicionalni kulturni inventar Jugoslavije« i čini važan dio života žena kao što je i rađanje djece, ako ne i važniji (str. 178).

U inozemstvu je ženama još važnije da ograniče broj djece zbog ekonomskih ciljeva migracije, a ako ih imaju, ostavljaju ih u Jugoslaviji (polovina ispitanica).

Autorica je pokazala da izbor metode kontrole rađanja ne ovisi o informiranosti ili dostupnosti sredstava za kontracepciju, te je u tom pogledu podijelila žene u nekoliko grupa među kojima postoje i one koje su dobro informirane, a ipak ne upotrebljavaju kontraceptivna sredstva. Pri tome se uglavnom oslanjaju na želje muževa i njima prepuštaju brigu o sprečavanju trudnoće. Trudnoća žene, sve ako i završi prekidom, jest s jedne strane dokaz muževe sposobnosti da ima djecu, a s druge strane ženine sposobnosti da rađa. Abortus pri tome dobiva simboliku koju inače ima porođaj. Za



žene je to teško: utječe na njihovo zdravlje, donosi komplikacije vezane za posao i troškove putovanja u Jugoslaviju, gdje se abortus najčešće izvrši.

Poglavlje je izvanredno ilustrirano izjavama samih žena.

U posljednjem poglavlju »*Od podnašanja do pitanja*« (str. 191-223), analizira se procjena identiteta migrantica, promjena u toku migracije, koje »projiciraju«, prenose na svoje kćerke i stav o »nepovratku« u Jugoslaviju.

»Istraživanja strukture identiteta temeljena su na istraživanje iz 1971. u Parizu. Pitanje identiteta vrlo je važno za migrante koji dolaze iz situacije u kojoj imaju svoju osobnost, klasnu pripadnost, nacionalnost i državljanstvo, u drugu sredinu gdje su pripadnici etničke manjine. Postoje razlike u tom pogledu između muškaraca i žena, jer žene svoju osobnost više vežu za obitelj. Autorica navodi razne teorije o identitetu migrantica.

Istraživanje je autorica napravila tehnikom projekcije »Tko sam ja«. Tri četvrtine svih upita odnosile su se na obitelj, ulogu spolova, radni status, porijeklo i status kao strankinje. Unutar kategorije »obitelj« žene se najčešće prikazuju kao majke (u sve tri zemlje). U kategoriji »domaćica« ispitanice su smatrale da su dobre domaćice (u Njemačkoj i Švedskoj). U Švedskoj je rad izvan kuće smatran kao »pravi«. U ocjeni svog radnog statusa najčešće su odgovorile »ja sam radnica« ili »ja sam žena koja radi«. U Francuskoj, gdje su teški uvjeti rada, to se odrazilo i u odgovorima, primjerice »ja sam u fabrici svoje zdravlje ostavila«. U Njemačkoj i Švedskoj, gdje su uvjeti bolji, žene su ponosne na svoj rad i ocjenjuju se kao marljive i odgovorne. U kategoriji »porijeklo« bila je cijela lepeza odgovora od jednostavnih »Ja sam jugoslavenka«, »Ja sam Srpkinja iz...« do podrobnijeg opisa porijekla, razloga migracija i nezadovoljstva statusom strankinje. Najčešće su dolazile do izražaja želje da se izbjegnju konflikti.

Analizirajući odgovore iz pojedinih zemalja o razlozima za nezadovoljstvo, autorica uspoređuje prvenstveno migrantice u Švedskoj i Francuskoj »gdje su žene istog porijekla – iz Srbije«. Smatra da se sada si-

tuacija mijenja temeljem kasnijih ispitivanja u Francuskoj«, jer sada žene nezadovoljstvo svojim statusom ne okreću sebi nego prema društvu«. U odgovorima žena u Njemačkoj očituje se konformizam, one su ono što društvo od njih očekuje: dobre majke, vjerne supruge, štedljive domaćice, marljive i odgovorne radnice itd). Koncentriraju se na posao i obitelj, a nezadovoljstvo okreću sebi. Autorica to objašnjava »gasarbjaterskom politikom«, koju je jedna ispitanica opisala izjavom: »Drži usta zatvorena i radi«. U Švedskoj su žene orijentirane i na kuću i na posao, ali su najviše zainteresirane za promjene, teže za slobodnim i nezavisnim životom, što autorica tumači utjecajem švedskog društva. Stanovište da je migracija »konfliktna situacija koja može dovesti do veće svijesti žena« samo je djelomično potvrđeno, jer je potreban poticaj okoline (npr. u Švedskoj) da bi takav proces započeo. Većina ispitanih žena, međutim, izbjegava konfliktne i traži kompromise, osobito u Njemačkoj.

U odnosu na promjene pokazalo se da se Jugoslavenke samo ponekad bore protiv pritisaka, katkada ne shvaćaju svoj položaj, a nekada ostaju tihe, što ne znači da su neaktivne i nesvjesne. Samo je metoda njihove borbe drugačija i u skladu sa željom da ostanu »nevidljive«. Jugoslavenke vezuju svoj radni status uz status strankinje, a ne status žene (kao spola). Pokazuju solidarnost sa svojim muškim partnerom i ne smatraju da su muškarci i žene u društvu suprotne skupine. U odnosima između muškaraca i žena vidi se razlika između shvaćanja i ponašanja.

Autorica, analizirajući utjecaj ranije prihvaćenih normi na promjene koje donosi migracija, zaključuje da se »novo nikada ne preuzima jednostavno, već se filtrira, modificira i prilagođuje«. Promjene u inozemstvu započete su u Jugoslaviji, a »prenijet će se na njihove kćeri«. Autorica postavlja sebi pitanje koliko bi povratnice uspjele zadržati promjene i nakon povratka u Jugoslaviju ili bi opet preuzele stare norme ponašanja. Opisuje i slučajave žena koje su zbog strеса i konfliktata (prijasnjih i sadašnjih) našle izlaz u svojoj »bolesti«.

Interesantne su procjene migrantica (str. 210) o vlastitim promjenama u inozemstvu.

Većina je smatrala (58%) da im se u inozemstvu situacija poboljšala, 28% da je nepromijenjena, a samo 13% misli da im se pogoršala; da su ravnopravnije sada s muževima misli (58%), da je u Jugoslaviji bilo u tom pogledu bolje misli 4%, a ostale ne vide razlike u odnosima muškarca i žena.

Na direktno pitanje gdje je njima, migranticama, bolje 40% je odgovorilo da im je bolje u Jugoslaviji, 41% u inozemstvu, a 7% misli da nigdje nije dobro. Na odgovore utječe porijeklo migrantica i obrazovanje.

Migrantice smatraju da je školovanje i zanimanje veoma važno za njihove kćerke i da ne treba da bude razlike između školovanja muške i ženske djece (str. 215). Samo 20% misli da ženska djeca treba da imaju tipična ženska zanimanja. Migrantice za svoje kćerke žele ono što same nisu imale.

Autorica smatra da je migracija u inozemstvo za Jugoslavenke bila jedna »vrsta borbe« i da bi povratak mogao značiti nazadovanje iz statusa što su ga u inozemstvu stekle (219).

Istraživanja o mogućnostima povratka pokazuju da se migranti žele vratiti u zemlju porijekla, ali to su bila istraživanja među muškarcima. Žene se ne uklapaju u tu shemu i u povratku ima manje žena nego muškaraca. To je možda i zbog toga što su u recesiji žene bile manje pogođene nego muškarci, ali treba uzeti u obzir i individualne otpore žena prema povratku. Istraživanje o povratku Jugoslavena (Morokvašić i Rogers, 1982) pokazalo je da žene u povratku traže radno mjesto i ne žele ostati u poljoprivredi i brinuti se za kuću.

U odnosu na povratak nešto manje od dvije trećine istraživanja žena nije odlučno. Manje od 20% u Švedskoj, 38% u Francuskoj i 50% u Njemačkoj očekuje da se vrati (prije ili nakon mirovine). Povratak ovisi o tome hoće li u Jugoslaviji naći posao (60% bi tražilo posao, 27% ne bi, a ostale se nadaju da će naći posao kao u inozemstvu). Faktorska analiza povezala je spremnost za povratak s lošim uvjetima rada u inozemstvu i niskom nadnicom. Među onima koje ne žele povratak jesu kvalificirane radnice koje svoje mogućnosti u inozemstvu uspoređuju s onima u Jugoslaviji (zarade). I grupa žena iz poljoprivrednih krajeva (onih

bez kvalifikacija i koje su bile vrlo siromašne) čekaju povratak nakon mirovine. Od žena koje se ne žele vratiti, najviše ih je u Švedskoj (starije su i duže borave u inozemstvu), te smatraju da je za žene bolje živjeti u Švedskoj, a vjerojatno će te žene i ostati u inozemstvu, dok će se žene iz Njemačke i Francuske više vraćati u Jugoslaviju. Starije žene i one s većom kvalifikacijom vjerojatno će ostati u inozemstvu. One koje se žele vratiti svjesne su poteškoća oko traženja posla. Prema tome »nepovratak« korespondira i s gledanjem da rad znači nezavisnost (str. 222), on daje perspektivu života, nove ambicije i veće samopoštovanje. To su faktori koji otežavaju izgleda za povratak žena.

U *Zaključku* na 11 stranica (sr. 225--236) autorica ponavlja glavne rezultate i zaključke iz knjige, koje smo i mi iznijeli po poglavljima. Na kraju ćemo samo navesti neke od temeljnih postavki autorice u zaključku:

Migracija nije razriješila podređenost žena time što su dobile plaćeni posao.

Žene gradskoga i neke polugradskog porijekla otkrile su proturiječnosti između socijalističke ideologije i socijalističke realnosti i za njih migracija nije bila samo zbog ekonomskih razloga već i zbog toga što nisu htjele prihvatiti svoje podčinjeno mjesto u društvu.

Ekstremne razlike između švedskih i francuskih uvjeta (u oba slučaja žene su došle iz istog geografskog područja i iste nacionalnosti – Srkinje) dovode do zaključka da je uzrok razlika švedski kontekst: najveći broj žena koje uspoređuju svoje prilike s prilikama u Jugoslaviji nalazimo u Švedskoj.

Jugoslavenke, s obzirom na svoje porijeklo, vjerojatno će doći do spoznaje da njihov položaj nije sudbinski određen a da se ne bi mogao promijeniti, te su zbog toga u »posebnoj poziciji«. Za njih je migracija važan korak unutar procesa promjena koje su već započele u zemlji porijekla. Tu promjenu u inozemstvu treba smatrati trendom koji je počeo prije migracije, a nastavio se kao interakcija između utjecaja u migraciji i ranijih utjecaja.

Migracija je bila zamjena za borbu za bolje uvjete i protiv pritisaka.

Ženama je solidarnost s muževima izgleda važnija od oslobađanja od tradicionalnih veza, jer bi to moglo dovesti do konflikata i gubitka sigurnosti.

Pristup plaćenom poslu (normalno prvi put) omogućilo im je da ostvare »norme ponašanja« koje su već poprimile u Jugoslaviji, i da postanu ekonomski nezavisne, ali ih je, s druge strane, dovodilo do ekstremne ovisnosti o poslu što je eventualne reakcije na uvjete rada moglo blokirati.

Žene projiciraju vrijednosti, koje same ne mogu ostvariti, na drugu generaciju.

Prijašnje teorije kako migracija daje ženi zaposlenje, nezavisnost i emancipaciju, treba primati s oprezom, jer teški radni uvjeti, niske plaće i duže radno vrijeme u suprotnosti su s emancipacijom i nezavisnošću. Iako migracija neke žene oslobađa patrijarhalnih veza i podređene uloge, one to plaćaju visokom cijenom: iscrpljujućim radom, slabijim zdravstvenim stanjem i katkada odbijanjem društva porijekla.

Kako je migracija bila mogućnost da se izbore bolji uvjeti, tako je i otpor prema povratku zamjena za borbu da se očuva postignuto...

Ovu prvu knjigu o Jugoslavenkama u migraciji možemo preporučiti svim istraživačima koji se bave migracijama uopće, a mi-

gracijama žena posebno. Knjiga je napisana izvanrednim stilom i pristupom, uz mnogo podataka iz literature, navoda i izjava ispitanica. Dan je pregled gotovo svih najvažnijih aspekata života jugoslavenskih žena u migraciji, čak i onih koji su dosad malo istraživani, kao primjerice o radu »na crno«, radu u tzv. »etničkim poduzećima«, o prostituciji, odnosu prema štrajkovima, o kontracepciji, odnosima u braku, abortusima i ocjena vlastitog položaja.

Mi se ne slažemo s nekim autoričnim zaključcima, primjerice kako je potlačenost žena u Jugoslaviji uzrok njihovoj pasivnosti u inozemstvu, i kako je osjećaj da je status stranaca odgovoran za probleme migrantica samo »njihov subjektivni osjećaj«, jer su se mnoge stvari promijenile i u inozemstvu i u Jugoslaviji od vremena kada su istraživanja sprovedena, pa slika o Jugoslavenkama prikazana u toj knjizi može dovesti do nove stereotipizacije o našim migranticama s nepovoljnim implikacijama. Također smatramo da je u socijalizaciji druge generacije dominantan utjecaj škole i društva u zemljama rada (mnoga su se djeca rodila tamo) što može dovesti i do intergeneracijskih nesporazuma.

Knjiga predstavlja vrijedan dokument o migracijama i poticaj za daljnja istraživanja.